

Nikica Barić

(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

ZEMPRO/DOPOS: PRISILNI OTKUP POLJODJELSKIH PROIZVODA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

UDK 631.3:332.3(497.5)“1941/1945”

DOI 10.22586/ss.23.1.10

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. 11. 2022.

U prilogu su prikazani neki aspekti djelovanja državnih poduzeća, Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode (ZEMPRO) i Državne opskrbe poslovne središnjice (DOPOS), koje su vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) osnovale kako bi prikupljale, odnosno otkupljivale poljodjelske proizvode potrebne za prehranu stanovništva. Navedena poduzeća djelovala su u nepovoljnim ratnim okolnostima. Postupno je narodnooslobodilački pokret sa svojom partizanskom vojskom ometao poljoprivrednu proizvodnju i prikupljanje hrane, odnosno kroz svoja tijela narodnih vlasti i sam je poduzimao mjere kako bi poljoprivredne proizvode osigurao za vlastite potrebe. Glavna područja djelovanja ZEMPRO i DOPOS bili su Srijem i Slavonija, kao glavna područja proizvodnje žitarica i drugih poljodjelskih proizvoda. NDH je, putem navedenih poduzeća, seljacima nametala prisilni otkup njihovih poljodjelskih proizvoda, što je, u nepovoljnim ratnim i gospodarskim okolnostima, izazivalo nezadovoljstvo seljaka. Prilog daje određene podatke o odnosima vlasti NDH i seljaka kada je riječ o tom prisilnom otkupu. Na samom kraju priloga dane su i određene usporedbe između prisilnog otkupa na selu tijekom NDH i tijekom prvih godina nove komunističke vlasti.*

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska (NDH), poljoprivreda, seljaštvo, Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode (ZEMPRO), Državna opskrba poslova središnjica (DOPOS)

---

* Ovaj članak nastao je u sklopu projekta: „Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća“ (IP-2019-04-6673) Hrvatskoga instituta za povijest koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Uvod

Iz postojeće znanstvene literature poznate su značajke gospodarstva Nezavisne Države Hrvatske (NDH), pa tako i stanja njezine poljoprivrede, odnosno opskrbe stanovništva živežnim namirnicama.¹ To je stanje općenito bilo nepovoljno. Državni teror koji je NDH u prvim mjesecima postojanja pokrenula protiv srpskog stanovništva, a zatim ustanak i razvoj partizanskog, kao i četničkog pokreta, vodio je u borbe koje su trajale tijekom cijeloga rata. U NDH su bile razmještene i snage njemačke i talijanske vojske, što je također utjecalo na opskrbu, a od 1943. NDH je postala i meta bombardiranja anglo-američkog zrakoplovstva. U takvim okolnostima tadašnje vlasti u Zagrebu više nisu mogle učinkovito nadzirati svoj teritorij, a prometne veze, što se posebno odnosilo na željeznice, bile su ugrožene ratnim djelovanjima. Zato su vlasti u Zagrebu stajale pred teškim problemom osiguranja živežnih namirnica za stanovništvo u gradovima, za oružane snage, kao i za stanovništvo u „pasivnim krajevima“, što se odnosilo na određena područja južno od rijeke Save, koja nisu bila u stanju proizvesti dovoljno hrane za vlastite potrebe. Rješenje je nađeno u racioniranoj opskrbi, odnosno država je trebala skrbiti da potrošači po maksimiranim cijenama dobiju određene količine živežnih namirnica. No, taj sustav često nije uspijevao osigurati načelno propisane količine hrane. Usto je postojala i mogućnost kupovine hrane na slobodnom tržištu, ali po većim cijenama. U takvim okolnostima ubrzo se proširilo crno tržište i krijumčarenje živežnim namirnicama.

Glavni cilj ovoga priloga je opisati koje su ustanove NDH bila nadležne za provođenje prisilnog otkupa poljodjelskih proizvoda od seljaka, na koje su probleme te ustanove nailazile u djelovanju i kako su na državni prisilni otkup reagirali seljaci.

Državne ustanove nadležne za prehranu

Krajem svibnja 1941. osnovano je Povjereništvo za prehranu, zaduženo za prehranu stanovništva NDH.² Povjereništvo je krajem lipnja 1941. preimenovano u Državno ravnateljstvo za prehranu.³ U istom je razdoblju odre-

¹ Primjerice, vidi: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. (Zagreb, 1977), 132-134; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration* (Stanford, California, 2001), 707-714. Ipak posebno treba istaknuti: Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie* (Stuttgart, 1983), 263-276, gdje je značajnim dijelom obrađena tema kojom se bavi i ovaj prilog.

² Zakonska odredba o osnutku povjereništva za prehranu, *Narodne novine* (Zagreb) CV/41 (1941), 1.

³ Odredba, *Narodne novine* CV/58 (1941), 1.

đeno da će za poslove prehrane biti nadležno Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu NDH.⁴ U skladu s navedenim, početkom 1942. ukinuto je Državno ravnateljstvo za prehranu, a njegovi poslovi ušli su u nadležnost navedenog ministarstva.⁵ Kada je u listopadu 1942. preustrojena Vlada NDH, poslovi prehrane premješteni su u nadležnost Ministarstva narodnog gospodarstva. Tada je također određeno da se u sastavu ministarstava, za obavljanje određenih poslova, mogu osnovati glavna ravnateljstva.⁶ Tako je u sastavu Ministarstva narodnog gospodarstva osnovano i Glavno ravnateljstvo za prehranu.⁷

Usto je Predsjedništvo vlade NDH svojim dopisom od 30. listopada 1942. obavijestilo sve nadležne vlasti da je Ante Pavelić odredio da cjelokupna državna uprava, oružane snage i ustaški pokret moraju sudjelovati u osiguranja prehrane, odnosno da je „prva i najvažnija zadaća“ Vlade NDH osigurati prehranu stanovništva, u čemu joj mora pomagati cjelokupna državna uprava. U tom cilju Pavelić je odredio niz mjera koje su trebale pomoći učinkovitom prikupljanju, otkupu i prijevozu živežnih namirnica, kao i da ovi poslovi budu osigurani od napada ustanika. Određeno je da, uz potrebe oružanih snaga, poslovi vezani za prehranu imaju najveću važnost, a također je zabranjeno da bilo tko, izvan utvrđenog državnog sustava, vrši prikupljanje i otkup hrane od seljaka.⁸

Konačno je u listopadu 1943. osnovano Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane.⁹ Time su poslovi poljoprivredne proizvodnje i prehrane objedinjeni u sastavu jednoga ministarstva, odnosno Glavno ravnateljstvo za prehranu ušlo je u sastav tog novog ministarstva. Takav ustroj zadržan je do sloma NDH.

Središnjice i zajednice za poljoprivredne proizvode

Osim navedenih središnjih tijela državne uprave NDH koja su bila zadužena za prehranu stanovništva, postojala su i posebna poduzeća zaduže-

⁴ Zakonska odredba o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske, *Narodne novine* CV/59 (1941), 1-2.

⁵ Zakonska odredba o ukidanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za prehranu, *Narodne novine* CV/214 (1941), 1.

⁶ Zakonska odredba o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske, *Narodne novine* CVI/229 (1942), 1-3.

⁷ Predsjedništvo vlade, Broj: 34237-42; Odredba, *Narodne novine* CVI/235 (1942), 1.

⁸ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-HDA) 217, Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH, Ured ministra, Broj: 119-M-1942. Također vidi: HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Broj: 7691/1942., I. A.

⁹ Županstvo pri Poglavniku, Broj: 6352-43; Odredba, *Narodne novine* CVII/233 (1943), 1.

na za prikupljanje živežnih namirnica. Banske vlasti Banovine Hrvatske su tijekom 1940. godine u Zagrebu osnovale Povlašteno gospodarsko dioničko društvo (POGOD). Njegova zadaća bila je provoditi otkup poljoprivrednih proizvoda, odnosno osigurati te proizvode za prehranu stanovništva Banovine Hrvatske. U ovom poslu POGOD je surađivao s organizacijama Gospodarske sloge, seljačke zadružne organizacije koju je 1935. osnovala Hrvatska seljačka stranka (HSS). Važnu ulogu u razvoju Gospodarske sloge, a kasnije i u POGOD-u, imao je Dragutin Toth, koji će kasnije, nakon proglašenja NDH, jedno vrijeme biti njezin ministar za obrt, veleobrt i trgovinu.¹⁰

POGOD je nakon proglašenja NDH određeno vrijeme nastavio djelovati, ali je zatim preustrojen u „Plodinu“, dioničko društvo za prikup hrane.¹¹ Naredbom Dragutina Totha, ministra za obrt, veleobrt i trgovinu, „Plodina“ je 15. veljače 1942. prestala djelovati, a njezine poslove preuzela je Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode u Zagrebu. Ta središnjica trebala je djelovati kao samostalno državno poduzeće pod neposrednom upravom i nadzorom Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu.¹²

Ministar Toth je 13. ožujka 1942. donio poslovnik Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode u Zagrebu. Njime je određeno da je skraćeni naziv za tu središnjicu ZEMPRO, a ona je na području svake kotarske oblasti trebala osnovati svoju područnu gospodarsku postaju (za te se postaje kasnije koristila kratica P.G.P.). Također je ZEMPRO mogao osnovati svoja povjereništa za područje određene velike župe. To povjereništvo trebalo je nadzirati rad područnih gospodarskih postaja na području određene velike župe. Prvi zadatak povjeren ZEMPRO bio je:

„(...) da u unutarnjem prometu odkupljuje, preuzima, i uskladištjuje zemaljske proizvode i njihove preradevine i da promeće njima, posebno da prikuplja zemaljske proizvode i njihove preradevine za obskrbu naroda, za ostale gospodarske potrebe u zemlji te za potrebe izvoza“.¹³

U glasilu Ministarstva narodnog gospodarstva NDH objavljen je 1942. članak koji je objašnjavao važnost osnivanja ZEMPRO. U članku je opisano kako

¹⁰ Ivica Šute, *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941.* (Zagreb, 2010), 397-413. O Dragutinu Tothu vidi: M. R., „Toth, Dragutin“, u: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, gl. ur. Darko Stuparić (Zagreb, 1997), 403-404.

¹¹ „Svrha i razvitak Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode“, *Stručni glasnik Glavnog ravnateljstva za obrt, veleobrt i trgovinu Ministarstva narodnog gospodarstva* [III/1-2] (1942), 10.

¹² Naredba o preuređenju Plodine, prikupnog d. d. u Zagrebu, *Narodne novine* CVI/34 (1942), 1.

¹³ Poslovnik Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode u Zagrebu, *Narodne novine* CVI/70 (1942), 1-2.

je izbijanje rata u Europi 1939. izazvalo prehrambene probleme i u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Za osiguranje prehrane hrvatskog naroda tada se brinula Gospodarska sloga, da bi u ljeto 1940. bio osnovan i POGOD, koji je, unatoč teškoćama, ipak osigurao prehranu pasivnih krajeva Banovine Hrvatske. POGOD je nakon proglašenja NDH izgubio monopol na prikupljanje i podjelu hrane, te je postao komisionar, odnosno posrednik Državnog ravnateljstva za prehranu. Zatim je POGOD reorganiziran u „Plodinu“, dok je Državno ravnateljstvo za prehranu ušlo u sastav Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu.¹⁴

Međutim, kako je objašnjeno u istom članku, već tijekom druge polovice 1941. godine, zbog problema u organizaciji prehrane stanovništva, postalo je nužno prehranu organizirati na „novim temeljima“. Među ostalim, bilo je potrebno iz nabave živežnih namirnica isključiti male komisionare koji su imali mogućnost nekontrolirane trgovine, krijumčarenja ili skrivanja zaliha hrane. Zato je osnovan ZEMPRO, kao državno poduzeće oslobođeno od „suvišnog birokratizma“. Državne vlasti su osnivanjem toga poduzeća prikupljanje hrane usredotočile u „jednoj ruci“, čime je onemogućena rascjepkanost pri prikupljanju hrane, kao i privatni interesi, nego su, naprotiv, stvoreni temelji za pravednu raspodjelu hrane. U članku je zaključeno da ZEMPRO ima tešku i odgovornu zadaću osiguranja prehrane, ali će takva središnjica za zemaljske proizvode, ispravno vođena i dobro ustrojena, biti jedan od „temeljnih kame- na zgrade naše mlade države“. Također je zaključeno da, u trenutnim ratnim okolnostima, uostalom, nije niti moguće neko drukčije rješenje za prikupljanje i raspodjelu hrane.¹⁵

Kao što se vidi, mišljenje je bilo da NDH mora imati centraliziranu organizaciju prikupljanja, odnosno otkupa poljoprivrednih, točnije poljodjelskih proizvoda. Istovremeno se isticalo da takav centralizirani sustav neće biti „birokratiziran“. Također treba spomenuti da su, osim ZEMPRO, vlasti NDH osnovale i organizacije koje su trebale nadzirati promet ostalih seljačkih proizvoda. Primjerice, već u lipnju 1941. osnovana je Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima. Njezina zadaća bila je da osigura državni nadzor nad kupovinom, prodajom i raspodjelom stoke i stočne hrane.¹⁶

Ipak je jedan segment seljačke proizvodnje zadržao samostalnost u odnosu na ZEMPRO, budući da je seljaštvo Njemačke narodne skupine u NDH bilo organizirano u sklopu zadruga „Agraria“.¹⁷ Sredinom srpnja 1942., u

¹⁴ „Svrha i razvitak Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode“, 9-12.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Zakonska odredba o osnivanju zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima, *Narodne novine* CV/43 (1941), 1-2.

¹⁷ Zdravko Krnić, „Privreda Njemačke narodne skupine u NDH“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 15 (1978), 229-231, 246-249.

skladu s odobrenjem Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu, određeno je da ZEMPRO svoje isključivo pravo na otkup žitarica i drugih poljodjelskih proizvoda na područjima srijemskih kotara Hrvatski Karlovci, Ruma i Stara Pazova prenese na „Agrariju“, njemačku središnju kupovnu i prodajnu zadrugu r. z. s o. j. u Osijeku, a navedeno pravo preneseno je i na zadruge koje su bile članice „Agrarije“ i u drugim dijelovima NDH.¹⁸

Osnivanje Državne opskrbne poslovne središnjice (DOPOS)

Do nove velike promjene došlo je 8. ožujka 1944., kada je donesena Zakonska odredba o osnivanju Državne opskrbne poslovne središnjice. Njezino sjedište bilo je u Zagrebu, a definirana je kao tvrtka u vlasništvu NDH, odnosno pomoćni izvršni organ Glavnog ravnateljstva za prehranu Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane.¹⁹ Ubrzo je donesen i poslovnik te središnjice, u kojem je, među ostalim, određeno da se ona u poslovnoj komunikaciji može označavati kraticom DOPOS.²⁰ Prvi zadatak koji je isključivo DOPOS imao pravo vršiti bio je:

„(...) odkup, preuzimanje, uskladištenje, preradbu i prometanje poljodjelskih proizvoda, stoke i stočnih proizvoda, kao i njihovih prerađevina, koji su pod monopolnom razpoložbom države“.²¹

DOPOS je trebao preuzeti poslovanje ZEMPRO. No, osnivanjem DOPOS-a razvrgnute su i zajednice za druge poljoprivredne proizvode, primjerice Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima, Zajednica za mljekarstvo itd., te je DOPOS trebao preuzeti i njihove poslove.²²

Povodom osnivanja DOPOS-a javnosti se govorom održanom na zagrebačkom radiju, koji je također objavljen u novinama, obratio ministar seljačkog gospodarstva i prehrane Stjepan Hefer. On se osvrnuo na djelovanje POGOD-a tijekom Banovine Hrvatske, zaključujući da su osnivanjem toga poduzeća, po uzoru na Njemački Reich, odbačena liberalno-kapitalistička načela u gospodarskom životu, te se umjesto toga krenulo putem „upravljanog gospodarstva“, što je bio put kojim je nastavila i NDH. Hefer je nadalje opisao

¹⁸ HR-HDA-223, Broj: 6284/1942., I. A.

¹⁹ Zakonska odredba o osnivanju Državne opskrbne poslovne središnjice, *Narodne novine* CVI-II/56 (1944), 1-2.

²⁰ Poslovnik Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane od 10. ožujka 1944. broj 8902-1944 o ustrojstvu i poslovanju Državne opskrbne poslovne središnjice, *Narodne novine* CVI-II/70 (1944), 1-2.

²¹ Zakonska odredba o osnivanju Državne opskrbne poslovne središnjice, *Narodne novine* CVI-II/56 (1944), 1-2.

²² Isto.

kako se, nakon osnivanja ZEMPRO početkom 1942. godine, pristupilo preustroju cjelokupnog otkupnog sustava i „strožim mjerama“ pri otkupu hrane, kako bi ona bila osigurana u dovoljnim količinama. Osim toga, početkom srpnja 1942. donesena je zakonska odredba kojom je raspolaganje žitaricama i drugim poljodjeljskim proizvodima stavljeno pod monopol države. Nositelj toga monopola bio je ZEMPRO sa svojim područnim gospodarskim postajama. Iznimka su bili kotari u istočnom Srijemu, gdje je „Agraria“ imala isključivo pravo otkupa živežnih namirnica koje su bile pod državnim monopolom, dok je ista zadruga i u drugim dijelovima NDH bila ovlaštena otkupljivati hranu od svojih članova.²³

Također je Hefer u svome govoru podsjetio da su tijekom 1942. godine bile određene količine hrane koje je pojedino seljačko domaćinstvo trebalo za vlastitu prehranu i gospodarske potrebe, a sve iznad toga bio je višak koji se moralo predati u državni otkup. Ove se promijenilo tijekom 1943. godine, kada je teritorij NDH, prema plodnosti, podijeljen u pet skupina. Za svaku skupinu određena je, prema veličini posjeda i obradivoj površini, kvota žitarica, kukuruza, mahunastih plodova i drugih proizvoda koja se, kao zaokružena cjelina, odnosno „global“, bezuvjetno morala predati u državni otkup. Svaki proizvođač mogao je zadržati višak proizvedene hrane iznad „globala“, ali isključivo za vlastite potrebe, a ne za slobodnu trgovinu. No, vlasnik je i taj višak mogao prodati državi, za što je bio znatno bolje plaćen. Navedeni sustav trebalo je primijeniti i tijekom 1944. godine, pri čemu su seljaci mogli računati da će im za predane viškove biti plaćeno više nego tijekom 1943. godine.²⁴

Usto je Hefer naveo da je država od kraja 1943., umjesto plaćanja u novcu, seljacima za predane viškove počela plaćati u monopolskim, obrtničkim i industrijskim proizvodima. Time je NDH, objasnio je ministar Hefer, u granicama mogućnosti, izašla u susret opravdanim zahtjevima seljaka-proizvođača da im se osiguraju navedeni proizvodi.²⁵ Kada je riječ o monopolskim proizvodima, to se odnosilo na cigarete, duhan, petrolej, sol i žigice.²⁶

Hefer je u svome govoru također objasnio da su, uz ZEMPRO, uglavnom već tijekom 1941. godine osnovane i posebne zajednice za određene vrste poljoprivrednih proizvoda, poput Zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima, Zajednice za mljekarstvo i druge. No, takav sustav nije se pokazao učinkovitim, budući da nije bio jedinstven:

²³ (H DU), „Konačno ustaljenje u odkupnom i prehranbenom sustavu“, *Hrvatski narod* (Zagreb) VI/983 (1944), 2.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Primjerice vidi: Naredba o monopolskim pristojbama, *Narodne novine* CVI/98 (1942), 1.

„Mnogobrojne zajednice i njihove poslovne središnjice, svaka sa svojom posebnom terenskom mrežom, sa svojim posebnim načinom poslovanja, stvorile su u širokim narodnim slojevima uvjerenje o jednom preglomaznom, zamršenom i skupom sustavu.“²⁷

Ti problemi postali su posebno očiti kada je država uvela zamjenu viškova poljodjelskih proizvoda za monopolske i druge proizvode. Tako je ZEMPRO mogao osigurati te proizvode, ali, primjerice, oni nisu bili dostupni seljaku koji je imao višak mlijeka.²⁸

Zbog navedenih problema konačno je osnovan DOPOS. Hefer je izrazio uvjerenje da će njegovom djelatnošću, koja će obuhvatiti rad dotadašnjih središnjica i zajednica, posao na prikupljanju poljoprivrednih proizvoda biti objedinjen i pojednostavljen. Istovremeno će se dobiti i bolja slika o stanju i mogućnostima svakog pojedinog seljačkog domaćinstva, što će olakšati da seljaci za svoje proizvode prime proizvode koji su im potrebni.²⁹

Kada je riječ o spomenutom Heferovom govoru, on, očito, nije izrekao punu istinu o svim problemima s kojima su se vlasti NDH suočavale pri prikupljanju živežnih namirnica, kao ni o nezadovoljstvu seljaka koji su svoje proizvode morali dati u državni otkup. Ipak je i iz toga govora bilo jasno da je sustav državnog otkupa poljoprivrednih proizvoda bio birokratiziran i nedovoljno učinkovit. Također je bilo očito da su vlasti NDH, od kraja 1943., težile seljake potaknuti da predaju svoje viškove tako što su im za njih nudili ne novac, nego robu i proizvode. To je opet ukazivalo na pad vrijednosti kune, kao i na poremećaje na tržištu, odnosno nedostatak roba i proizvoda koje seljaci nerijetko nisu niti mogli kupiti, te su zato bili zainteresirani da ih razmijene s državom za svoje poljodjelske proizvode.

NDH i organizacija hrvatskog seljaštva

Kao što je navedeno, HSS je 1935. osnovao Gospodarsku slogu, koja je puno učinila na osnivanju novih seljačkih zadruga. Tako je Savez zadruga Gospodarske sloge do kraja 1930-ih osnovao veliki broj novih kreditnih, nabavljačkih i nabavljačko-prodajnih zadruga, koje su trebale unaprijediti položaj seljaka. Ipak, osim najsnažnije Gospodarske sloge, hrvatski seljaci bili su okupljeni i u druge zadružne saveze.³⁰

²⁷ (HDU), „Konačno ustaljenje u odkupnom i prehranbenom sustavu“, 2.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, 8.

³⁰ Šute, *Slogom slobodil*, 334-338; Đuro Kuntarić, *Zadrugarstvo* (Slavonska Požega, 1939), 157-162.

Vlasti NDH su u listopadu 1941. ukinule Gospodarsku slogu, zadrugu s o. j. u Zagrebu, te je njezinu imovinu i obaveze preuzela nova Hrvatska seljačka gospodarska zajednica, koja je trebala djelovati pod nadzorom Ministarstva seljačkog gospodarstva. Članovi te zajednice morali su biti svi seljaci, odnosno poljodjelci i ribari, kao i sve seljačke zadruge. Zadatak te zajednice bio je predlagati i provoditi mjere za gospodarsko unapređenje sela i seljaštva, a također i raditi na preustroju seljačkog zadrugarstva.³¹

Međutim, nakon što je Hrvatska seljačka gospodarska zajednica izradila zakonski prijedlog o preustroju seljačkog zadrugarstva, Vodstvo Njemačke narodne skupine u NDH se sredinom studenoga 1942. obratilo nadležnim vlastima u Zagrebu, upozoravajući da njihova skupina ima vlastito zadrugarstvo, koje bi, ako bi navedeni zakonski prijedlog bio usvojen, bilo uklopljeno u širi zadružni sustav NDH, s čime se Vodstvo Njemačke narodne skupine nije moglo složiti.³² Nije mi poznato kako je to pitanje bilo riješeno, ali, po svemu sudeći, Njemačka narodna skupina uspjela je zadržati samostalan položaj svojih zadruga. Uostalom, kako sam prethodno naveo, „Agraria“, zadruga Njemačke narodne skupine, imala je važnu ulogu u prikupljanju poljodjeljskih proizvoda, pri čemu je zadržala samostalnost u odnosu na ZEMPRO.

Osim toga, u sklopu širih ustaških planova za društvenim preustrojem u NDH, u sastavu ustaškog pokreta je u studenom 1941. osnovan Glavni savez staliških postrojbi, koji je trebao obuhvatiti sve društvene, odnosno profesionalne skupine. Pri tome je, kao prva stališka postrojba, u sklopu navedenog saveza trebao djelovati „Hrvatski savez seljaka“.³³ Propisnik toga saveza, čiji je savezničar bio Mato Jagatić, donesen je tek sredinom veljače 1943. godine.³⁴

U jednom dopisu koji je u prosincu 1943. upućen ministru Heferu predloženo mu je da se donese zakonska odredba kojom bi Hrvatska seljačka gospodarska zajednica bila uklopljena u Hrvatski savez seljaka. To je obrazloženo time da je Hrvatska seljačka gospodarska zajednica pri svome osnutku preuzela imovinu i organizaciju Gospodarske sloge, a na raspolaganju je imala i druga sredstva, ali unatoč tome već duže vrijeme „ne radi ništa“. U međuvremenu je u veljači 1943. donesen propisnik Hrvatskog saveza seljaka, koji ima isti djelokrug poslova kao i Hrvatska seljačka gospodarska zajed-

³¹ Zakonska odredba o osnutku Hrvatske seljačke gospodarske zajednice, *Narodne novine* CV/159 (1941), 1-2.

³² HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 127-M-1942.

³³ Odredba o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, *Narodne novine* CV/187 (1941), 1. Opširnije o Glavnom savezu staliških postrojbi vidi: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 155-157.

³⁴ Propisnik Hrvatskog saveza seljaka, *Narodne novine* CVII/37 (1943), 1-3. O Mati Jagatiću vidi: D. S., „Jagatić, Mato“, u: *Tko je tko u NDH*, 167.

nica. Iako Hrvatski savez seljaka za svoj rad nije primio potrebna sredstva, on je ipak u cijeloj NDH razvio značajan rad na gospodarskom i političkom planu, uspostavljajući suradnju između seljaštva i državnih vlasti. Upravo zato bilo bi potrebno Hrvatskom savezu seljaka na raspolaganje staviti sredstva Hrvatske seljačke gospodarske zajednice, a osim toga nije bilo potrebe, niti je bilo racionalno, da istovremeno djeluju dvije organizacije čiji se zadaci preklapaju. Zato bi uklapanjem Hrvatske seljačke gospodarske zajednice u Hrvatski savez seljaka ovaj mogao pojačati svoju djelatnost, radeći na unapređenju položaja seljaka.³⁵

Nije mi poznato kako je ovo pitanje konačno riješeno. U svakom slučaju, Hrvatska seljačka gospodarska zajednica nastavila je djelovati do sloma NDH. No, teško je vjerovati da je ona, kao uostalom i Hrvatski savez seljaka, u nepovoljnim ratnim okolnostima, uspjela učinkovito razviti djelatnost koja joj je bila izvorno namijenjena.

Nezadovoljstvo seljaka otkupnim ustanovama

Već u kolovozu 1941. Državno ravnateljstvo za prehranu ocijenilo je da seljaci na različite načine izbjegavaju svoje viškove dati u državni otkup. Pri tome općinske i kotarske vlasti nisu poduzimale ništa da se tome stane na kraj. Tako je, primjerice, kotar Podravska Slatina trebao dati 300 do 350 vagona pšenice viška, ali je ustanovljenje količina pšenice u tom kotaru provedeno tako da je proizlazilo kako bi u njega trebalo uvoziti pšenicu za prehranu stanovništva, što je Državno ravnateljstvo za prehranu smatralo apsurdnim. Zbog navedenih problema prikupljene su nedovoljne količine hrane, te je bilo očito da se „sakriva sve što je moguće“, kako bi se izbjeglo predaji viškova hrane.³⁶ Zato ne iznenađuje da je Državno ravnateljstvo za prehranu početkom listopada 1941. pozvalo seljake, odnosno proizvođače poljodjelskih proizvoda, da do kraja toga mjeseca predaju svoje viškove žitarica. Oni koji to ne učine trebali su biti izvedeni pred prijeki sud, te im je prijetila kazna smrti strijeljanjem.³⁷

I tijekom svibnja 1942. Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu žalilo se da kotarske oblasti i općinske vlasti slabo surađuju s organima toga ministarstva koji vrše prisilan otkup hrane, te ja zato tražilo od velikih župana da se svim silama pomogne prisilni otkup, pri čemu je svaki nemar trebalo smatrati sabotажom i najstrože kazniti.³⁸ U istom je razdoblju ministar Toth

³⁵ HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor NDH, Predsjednički spisi, Broj: 855/1943.

³⁶ HR-HDA-223, Broj: 4054/1941., I. A.

³⁷ HR-HDA-223, Broj: 1537/1941., I. A.

³⁸ HR-HDA-254, Velika župa Posavje, Taj. Broj: 1703/1942.

zamolio Marka Došena, predsjednika Hrvatskog državnog sabora, da utječe na narodne zastupnike iz „rodnih krajeva“, kako bi oni potaknuli seljake da viškove poljoprivrednih proizvoda predaju državi, čime će izvršiti svoju „dužnost“ prema stanovništvu u dijelovima NDH koji oskudijevaju u hrani.³⁹

Da je pitanje prisilnog otkupa nastavilo stvarati probleme vlastima, pokazuje okružnica koju je Državni izvještajni i promidžbeni ured u Zagrebu 20. kolovoza 1942. uputio upravnim vlastima i tijelima ustaškog pokreta u državi. U okružnici je upozoreno da „komunistički huškači“ među narodom šire glasine kako će žito koje je država otkupila biti izvezeno u Njemačku, a narod je tim glasinama vjerovao. Zato je od nadležnih vlasti zatraženo da ulože sve napore kako bi te glasine pobile. Kod crkava i na sajmovima trebalo je okupljenom narodu održati govore u kojima je trebalo objasniti da „plaćenici Londona i Moskve“ vode bespoštedni rat protiv hrvatskog naroda i države. U takvim okolnostima vlasti NDH prisiljene su otkupiti žito od seljaka, kako bi osigurale hranu onima koji brane NDH ili su stradali u ratnim djelovanjima. Dakle, žito se ne otkupljuje da bi bilo izvezeno u Njemačku, koja ionako ne ovisi o NDH, nego joj, naprotiv, „hrabri njemački narod“ uvijek pomaže. I tako „komunistički agitatori“ šire glasine da se hrvatsko žito izvozi u tuđinu, ali kada bi pobijedili komunisti, onda bi oni hrvatskom seljaku oduzeli cjelokupnu imovinu i učinili ga „proleterom“, kao što su učinili „boljševički komesari“ kada su provodili industrijalizaciju u Rusiji, tom „boljševičkom paklu“. Zato se svjesni ljudi moraju odreći vlastitih probitaka, kako bi pomogli „brata Hrvata“ kojemu je potreban kruh. Pri tome će sve žrtve biti nagrađene konačnom pobjedom, a tada će NDH, u mirnim i sređenim prilikama, imati „toliko bogatstva da ćemo imati svega u izobilju“.⁴⁰

Dakle, promidžbena poruka seljacima bila je da su odricanja nužna i da moraju svoje žito prodati državi zbog ratnih potreba, a na bolje dane je trebalo pričekati dok se ne ostvari „pobjeda“. Očito, takve poruke teško su mogle zadovoljiti brojne seljake, koji su smatrali da su oštećeni prisilnim otkupom.

Primjerice, Hrvatska seljačka gospodarska zadruga s o. j. Ivankovo sredinom prosinca 1942. obratila se izravno Josipu Balenu, ministru narodnog gospodarstva. Zadruga je iznijela brojne žalbe na postupke predstavnika bivšeg POGOD-a, odnosno „Plodina“, upozoravajući da se na sličan način ponaša i Područna gospodarska postaja ZEMPRO u Vinkovcima, čime se otežava rad te zadruge. Zaključak zadruge iz Ivankova bio je da bi seljačke zadruge trebalo osloboditi „tutorstva“ koje je uspostavio ZEMPRO:

³⁹ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 136/1942.

⁴⁰ HR-HDA-255, Velika župa Zagorje, Broj: 12771/1942.

„Mi imamo u našoj domovini njemačku zadrugu Agraria, koja nije pod tutorstvom Zempra, i koja na svojim leđima ne trpi hire Zempra, i dobro radi, pa ne vidimo razloga, zašto i hrvatsko zadrugarstvo ne bi moglo biti riješeno toga Zemprovog tutorstva?“⁴¹

Uprava ZEMPRO odbacila je te optužbe, objašnjavajući da je tijekom 1942. godine prepustila zadrugama na području kotara Vinkovci organizaciju otkupa hrane, ali one taj zadatak nisu izvršile na zadovoljavajući način, što je bilo vidljivo upravo u Ivankovu. Zato je zaključak ZEMPRO bio da će na navedenom području morati odrediti svoje predstavnike koji će, „svojom agilnošću“, potaknuti zadruge da posvete više pažnje prikupljanju hrane.⁴²

Zanimljiva je i žalba koju je Ilija Ljevaković, seljak iz Lipika, krajem veljače 1943. uputio osobno Anti Paveliću. On se žalio na postupak Vladimira Krčelića, predstavnika ZEMPRO, koji je grubo postupao s njegovim sinom, Franjom, kojega je na željezničkoj postaji u Lipiku ošamario, a zatim prisilio da zaprežnim kolima preveze određenu količinu krumpira u Pakrac. Ilija Ljevaković u svojoj je žalbi naveo da je u novinama više puta čitao kako je Vlada NDH odredila da se državni činovnici prema narodu moraju ponašati pristojno i susretljivo, ali je Krčelić postupio potpuno suprotno. Nakon što je Županstvo pri Poglavniku zaprimilo ovu žalbu, ono je preko Predsjedništva vlade od Ministarstva narodnog gospodarstva zatražilo da provede istragu o ovom incidentu. Krčelić je u istrazi objasnio da je u Lipiku zaplijenio veće količine krumpira koji su seljaci namjeravali prodati na crnom tržištu. Zaplijenjeni krumpir trebalo je prevesti na sigurno, u skladište u Pakracu. Budući da su nadležne upravne vlasti odredile da stanovništvo mora pomoći predstavnike ZEMPRO u prikupljanju hrane, Krčelić je prisilio Franju Ljevakovića da sudjeluje u prijevozu krumpira iz Lipika u Pakrac.⁴³

Nakon što je istraga dovršena, Krčelić je opomenut zbog svoga ponašanja, ali je Ministarstvo narodnog gospodarstva u dopisu Predsjedništvu vlade ocijenilo da predstavnici ZEMPRO na terenu rade u teškim uvjetima, te im neprestano prijete opasnost od partizana. S druge strane, upravo je Krčelić imao značajnih uspjeha pri otkupu poljodjeljskih proizvoda. Budući da cijeli incident nije imao većih posljedica, ocijenjeno je da, osim opomene, protiv Krčelića ne treba poduzeti daljnje mjere, dok ostaje mogućnost da Ljevakovići zadovoljštinu potraže na sudu.⁴⁴

⁴¹ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 249-M-1942.

⁴² Isto.

⁴³ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1036-M-1943.

⁴⁴ Isto.

Dakle, kao što je vidljivo iz primjera zadruge iz Ivankova, seljaci nisu bili zadovoljni radom ZEMPRO. Također, kako pokazuje opisani incident u kojem je sudjelovao Krčelić, seljaci su smatrali da predstavnici ZEMPRO postupaju grubo i samovoljno.

I dok su seljaci bili nezadovoljni, nadležne vlasti u Zagrebu više nisu niti računale na otkup hrane koji bi se moglo provesti bez korištenja prisile. Početkom siječnja 1943. Glavno ravnateljstvo za prehranu Ministarstva narodnog gospodarstva obratilo se Glavnom stožeru domobranstva, zahtijevajući da ono osigura vojnu zaštitu pri otkupu zaliha žitarica i kukuruza u Srijemu i Slavoniji. Osim što je predstavnicima ZEMPRO prijetila opasnost od partizana, ni seljaci nisu željeli predati hranu vlastima jer su se bojali da će im se u tom slučaju partizani osvetiti. Dio seljaka, pretpostavljam, nije htio predati hranu i zato jer su smatrali da će time biti na gubitku, te su vjerojatno bili skloniji prodati je na crnom tržištu. U svakom slučaju, Glavno ravnateljstvo za prehranu moralo je zaključiti da je odbijanje seljaka da predaju obavezne količine hrane postalo opća pojava. Zato se otkup može izvršiti isključivo „prisilno“, uz „oružanu asistenciju“:

„Prema tome prehrana pučanstva i oružanih snaga zemlje moguća je jedino onda, ako se ovom Ministarstvu, odnosno Glavnom ravnateljstvu za prehranu stavi na raspolaganje dovoljan broj oružanih ljudi, kako bi odkupne ustanove države mogle nastupiti uz asistenciju i zaštitu oružanih snaga“.⁴⁵

I dok su vlasti NDH, odnosno ZEMPRO, vršili pritisak na seljaka, dužnosnici ustaškog pokreta bili su svjesni da to među seljacima stvara nezadovoljstvo. To se jasno pokazalo na sastanku ustaških stožernika, dakle vođa ustaškog pokreta za područje određene velike župe, koji je početkom ožujka 1943. održan u Zagrebu. Tom prilikom stožernici su raspravljali i o stanju na selu. Milutin Jurčić, ustaški stožernik Velike župe Bilogora u Bjelovaru, upozorio je da je prisilni otkup hrane koji provodi ZEMPRO među seljacima stvorio nezadovoljstvo. ZEMPRO nije dovoljno osposobljen za navedeni podao, a njegovi predstavnici se pri otkupu prema seljacima ponašaju „brutalno i netaktično“. Naveo je primjer kada su seljaci iz okoline Bjelovara pozvani da dođu u taj grad s viškovima hrane koje su trebali predati u otkup. Oni dva dana zaredom, zbog slabe organizacije, to nisu uspjeli učiniti. Tako su se, neobavljena posla, morali vraćati svojim kućama. Kada su i treći dan pozvani da dođu u Bjelovar i predaju viškove, seljaci se više nisu željeli odazvati.⁴⁶

Zato je Jurčić zaključio da bi otkup seljačkih viškova trebalo povjeriti seljačkim zadrugama, u koje seljaci imaju puno više povjerenja nego u ZEM-

⁴⁵ HR-HDA-223, R. U. Broj: 586/1943., B/I.

⁴⁶ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 718-M-1943.

PRO. Istina, ni zadrugama ne bi bilo lako izvršiti otkup poljoprivrednih proizvoda, ali bi zato zadrugama trebalo osigurati monopolske proizvode poput duhana, petroleja i soli, pa bi seljak bio voljan za te proizvode predati hranu koju proizvodi. Jurčić je zaključio da problem otkupa hrane neće biti riješen bez pregovora državnih vlasti sa seljacima. Problem se nalazio u tome što seljaštvo nije bilo dovoljno dobro organizirano ni kroz Hrvatsku seljačku gospodarsku zajednicu, niti kroz Hrvatski savez seljaka, pa se nije moglo očekivati da se kroz te organizacije postigne dogovor seljaka s državnim vlastima. S Jurčićem su se složili i pojedini drugi stožernici.⁴⁷

Zaista je ministar narodnog gospodarstva Josip Balen sazvao sastanak sa seljacima koji je održan 14. i 15. svibnja 1943. u Zagrebu. Sastanku je prisustvovalo oko 90 seljaka iz Srijema i Slavonije, iz raznih dijelova sjeverozapadne Hrvatske, a također i seljaka s područja Banja Luke i Bosanske Posavine. Sastanku su prisustvovali i različiti predstavnici vlasti NDH.⁴⁸

Balen je na sastanku ukazao na probleme s kojima se, u ratnim okolnostima, suočava NDH, izjavivši da seljaci iz žitorodnih krajeva moraju pokazati osjećaj dužnosti i patriotizma, kako bi Hrvati u krajevima u kojima nema dovoljno hrane dobili „komad kruha“. Da u sustavu otkupa poljoprivrednih proizvoda postoje veliki problemi upozorio je i Marko Lamešić, veliki župan Velike župe Prigorje, koja je obuhvaćala kotare oko grada Zagreba. On je naveo, očito misleći na stanje tijekom 1942. godine, da je prikupljanje hrane za državu predstavljalo veliki problem i trošak, a u određenim razdobljima cjelokupan „državni aparat“ morao se baviti isključivo tim poslom.⁴⁹

Prva tema rasprave na navedenom sastanku bila je koliko hrane koju seljak proizvede treba izuzeti od otkupa, odnosno ostaviti na raspolaganje seljaku za njegove potrebe. Tako je zaključeno da će se za svaku osobu u seljačkom domaćinstvu ostaviti 250 kilograma pšenice za potrebe prehrane, a razmatrano je i koliko hrane treba ostaviti za prehranu stoke itd.⁵⁰

Druga tema rasprave bila je cijena pšenice koju će država otkupiti. Oko te teme razvila se rasprava o visokim cijenama proizvoda koji su bili potrebni seljacima, nasuprot niskim cijenama koje je država isplaćivala za poljodjelske proizvode. Osim problema nerazmjera cijena, seljaci su kao problem isticali da kod trgovaca ne mogu kupiti potrebnu robu, ili je mogu kupiti, ali ne za novac, nego ako tu robu mijenjaju za svoje prehrambene proizvode. Tako se moglo zaključiti da seljaci moraju predati hranu državi, ali istovremeno tr-

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 879-M-1943.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

govci mogu sakrivati svoju robu ili je mogu odbiti prodati za novac. Samim time i seljaci su bili prisiljeni sakrivati svoju hranu od državnog otkupa, kako bi je mogli prodati na crnom tržištu, odnosno zamijeniti za proizvode koji su im potrebni. Tijekom rasprave moglo se čuti i mišljenje da seljaka ne zanima novac, ali ga zanima da dobije robu koja mu je potrebna. Rješenje koje su seljaci predlagali za ovaj problem bio je da se zaobiđe trgovce i da država opskrbi seljačke zadruge potrebnom robom, od tekstila do petroleja i duhana. Time bi seljaci bili motivirani da svoje proizvode daju u državni otkup. Konačan zaključak oko cijena poljodjeljskih proizvoda nije postignut, te su o tome naknadno trebale raspraviti nadležne vlasti u Zagrebu.⁵¹

Treća točka rasprave tijekom sastanka odnosila se na pitanje kako provesti otkup pšenice i drugih poljodjeljskih proizvoda. Tijekom rasprave o ovom pitanju seljaci su bili jedinstveni u nezadovoljstvu prema ZEMPRO. Navedeni su brojni primjeri koji su ukazivali na nesposobnost, slabu organiziranost i grubost koju su predstavnici ZEMPRO pokazali tijekom otkupa. Jedan seljak izjavio je da zaposlenici ZEMPRO imaju dobru plaću, a sve ostalo što im je potrebno mogu kupiti po maksimiranim cijenama. Zato je taj seljak zaključio da bi bolje živio kada bi digao ruke od svoga imanja i zaposlio se kao radnik u ZEMPRO.⁵²

U raspravu se uključio i Nikola Jagatić, koji je u predratnom razdoblju imao istaknuto mjesto u seljačkom zadrugarstvu. Među ostalim, od sredine 1930-ih nalazio se u vodstvu Glavnog saveza hrvatskih privrednih zadruga. On je nakon proglašenja NDH bio ravnatelj Zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima. Kasnije je radio u Hrvatskom savezu seljaka, čiji je savezničar bio njegov brat, Mato Jagatić.⁵³

Nikola Jagatić je u svom izlaganju kritizirao sustav otkupa seljačkih proizvoda koji je uspostavljen u NDH i raznih novih ustanova koje su za tu svrhu osnovane, iako je i osobno, kako sam naveo, jedno vrijeme bio na čelu jedne od takvih ustanova, odnosno Zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima. Jagatić je smatrao da bi puno veću ulogu trebalo dati seljačkim zadrugama:

„Sada od kada postoji Zempro i od kad on s nama saraduje mi se uvijek osjećamo kao podređeni. (...) Zempro je dobivao uvijek naloge odozgo i sav rad oko otkupa bio je u njegovim rukama. Narod je samo imao da šuti i da gleda“.⁵⁴

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ Opširno o Nikoli Jagatiću vidi: Goran Arčabić, „Nikola Jagatić – zadrugarški pisac i aktivist“, u: *Biobibliographica. Zbornik znanstvenoga projekta Hrvatska bio-bibliografska baština*, 2 (Zagreb, 2004), 105-118.

⁵⁴ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 879-M-1943.

Tako su seljaci prisutni na sastanku smatrali da bi umjesto ZEMPRO otkup hrane trebale organizirati seljačke zadruge. Ovo je podržao i Mato Jagatić, savezničar Hrvatskog seljačkog saveza, koji je uvjeravao Balena da ne treba biti bojazni ako se otkup žitarica povjeri zadrugama.⁵⁵

Na te napade odgovorio je Šerif Saračević, poslovni upravitelj ZEMPRO. Na tvrdnje da je to poduzeće „omraženo“, ocijenio je da u njemu ima i „dobrih i zlih“, dodajući da uprava ZEMPRO kažnjava svoje zaposlenike za koje se ustanovi da djeluju protupropisno, odnosno takvi se izvode pred sud. Ipak je Saračević upozorio da svaki čovjek ima „slabu stranu“, navodeći primjere kako seljaci varaju državu pri otkupu hrane, odnosno prodaju svoje proizvode na crnom tržištu. Zapravo seljaci sa svojom hranom mogu kupiti bilo kakvu robu, bez obzira na cijenu. Osim toga, seljaci su porezno puno manje opterećeni od radnika i činovnika.⁵⁶

Također je Saračević podsjetio da su, prije nego je početkom 1942. osnovan ZEMPRO, upravo zadruge i zadržni savezi sudjelovali u otkupu žitarica, ali su u tome ostvarili slabe rezultate. Nasuprot tome, ZEMPRO je tijekom 1942. i 1943. uspio otkupiti neusporedivo veće količine pšenice, kukuruza, krumpira i ostalih poljodjelskih proizvoda. Uostalom, Saračević je smatrao nemogućim da bi zadruge, ako bi im bio povjeren otkup, prije početka nove žetve bile u stanju ustrojiti novi i učinkovit sustav otkupa.⁵⁷

Ovo ipak nije zaustavilo Nikolu Jagatića. On je već 18. svibnja 1943. s predstavnicima ZEMPRO i zadržnih saveza održao sastanak na kojem je priopćio da će ZEMPRO biti ukinut, te da će seljačke zadruge vršiti otkup zemaljskih proizvoda. Jagatić je naveo da navedeno čini po nalogu ministra Balena, kao i Ministarstva seljačkog gospodarstva.⁵⁸ Pregledani izvori ne objašnjavaju kako je ovo pitanje riješeno. U svakom slučaju, nije došlo do ukidanja ZEMPRO, nego je on kasnije uključen u DOPOS, čime je otkup i dalje ostao u nadležnosti državnih ustanova.

I dok su trajala opisana neslaganja oko otkupa seljačkih proizvoda, može se pretpostaviti da je među dijelom gradskog stanovništva, koje nije bilo zadovoljavajuće opskrbljeno, niti je imalo dovoljno novca, neraspoloženje prema seljacima raslo, budući da su seljaci raspolagali hranom kojom su mogli trgovati. Primjerice, krajem srpnja 1943. Ministarstvo narodnog gospodarstva primilo je anonimno pismo jednog zagrebačkog „namještenika s mnogo djece“. On se žalio da, kao i drugi koji žive isključivo od svoje plaće, vrlo teško

---

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1045-M-1943.

može prehraniti svoju obitelj. Anonimni namještenik ogorčeno je zaključio da je bio duboko ganut proglašenjem NDH, ali je u međuvremenu shvatio da u njoj dobro žive samo „bogataši“, „šverceri“, ali i seljaci. Različite „budale“, „demagozi“ i „lažljivci“ tvrde da seljaci teško žive i naporno rade, no seljaci zapravo žive vrlo dobro, imaju i više nego dovoljno hrane, a cijelu zimu mogu ljenčariti i piti vino. Seljak „loče vino“ i „bezdušno pljačka“ one u gradu kojima prodaje svoju hranu. Na temelju svega, pisac anonimnog pisma zaključio je da je komunizam možda zla ideologija, ali je ipak „suvremena potreba“.⁵⁹

Na spomenutom sastanku ministra Balena sa seljacima, održanom sredinom svibnja 1943., među ostalim se moglo čuti da seljacima i nije „važna“ cijena koju će im država ponuditi za njihove proizvode, ako im država može osigurati proizvode koji su im potrebni, odnosno ako se snizi cijena tih proizvoda. Ipak, i predstavnici Njemačke narodne skupine zaduženi za gospodarska pitanja,⁶⁰ kao i nadležni dužnosnici Ministarstva narodnog gospodarstva, upozorili su Balena da navedeno razmišljanje neće spriječiti inflaciju, odnosno pomoći „ozdravljenju“ kune. Naprotiv, treba povećati cijene poljodjelskih proizvoda, kako bi se seljaka potaknulo da ih predaju u državni otkup, a ako država tim putem prikupi dovoljne količine hrane, onda će to smanjiti troškove života stanovništva u gradovima, budući da će ih opskrbiti država, te oni neće morati skuplje plaćati hranu na slobodnom, odnosno crnom tržištu, čime će se pomoći i smanjivanju inflacije.⁶¹ Očito su ti prijedlozi prihvaćeni.

Vlasti NDH su tijekom 1943., kako sam naveo, podijelile teritorij države prema plodnosti, u pet skupina, u skladu s čime se određivala zaokružena cjelina („global“) poljodjelskih proizvoda koje je određeni kotar morao predati u državni otkup. Ta podjela izvršena je na temelju prosjeka desetogodišnjih priroda najvažnijih žitarica na određenom području. I oko te podjele bilo je neslaganja. Primjerice, određeno je da i kotar Županja bude u „prvoj skupini“, što je podrazumijevalo da će morati dati visoki „global“ u žitaricama, kukuruzu i drugim poljodjelskih proizvodima. Tijekom srpnja 1943. Ministarstvo narodnog gospodarstva primilo je molbu iz Županje da taj kotar bude premješten u „drugu skupinu“, odnosno da ga se manje optereti. Tu molbu potpisali su povjerenici Hrvatske seljačke gospodarske zajednice i Hrvatskog saveza seljaka iz Županje, predstavnik Hrvatske gospodarske zadruge Županja, kao i kotarski agronom, ali i predstavnik Područne gospodarske postaje ZEMPRO u Županji.⁶²

⁵⁹ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1459-M-1943.

⁶⁰ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1222-M-1943.

⁶¹ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1200-M-1943.

⁶² HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1305-M-1943.

Navedeni su u molbi objasnili da se područje njihovog kotara nalazi na posavskom vodoplavnom području, što utječe na poljoprivredne prinose. Osim toga, tijekom prethodne dvije godine na tom području provodila se komasacija i kanalizacija zemljišta, zbog čega se na tom području ne može očekivati urod kakav će dati kotari u Srijemu. Osim toga, Županja je, zbog svojih livada i pašnjaka, već opterećena davanjima velikih količina sijena za potrebe Ministarstva oružanih snaga. Nakon što je ta molba razmotrena u Zagrebu, ministru narodnog gospodarstva predloženo je da premjesti kotar Županju u drugu skupinu.⁶³

Sredinom kolovoza 1943. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutarnjih poslova NDH dostavilo je Ministarstvu narodnog gospodarstva podatke da namještenici ZEMPRO žive „nepromišljeno“, odaju se alkoholu i na posao dolaze pijani. Također je primijećeno da je aprovizacija, odnosno opskrba u ZEMPRO znatno bolja nego u drugim državnim ustanovama, zbog čega prema toj ustanovi vlada neraspoloženje.⁶⁴

Ministarstvo narodnog gospodarstva je navedeno prosljedilo Josipu Križancu, glavnom ravnatelju ZEMPRO, zatraživši njegovo očitovanje i upozoravajući da nekorektno držanje činovnika ZEMPRO nepovoljno djeluje na narod, posebno ako do takvog ponašanja dolazi tijekom otkupa žita. Križanec je u opširnom dopisu odbacio optužbe protiv službenika ZEMPRO, objašnjavajući da se poduzimaju mjere kako bi među njima vladala stega.⁶⁵

Križanec je ukazao da je terensko osoblje ZEMPRO u stalnoj opasnosti, pri čemu je očito mislio na djelovanje partizana. Objasnio je da je na prikupljanju hrane na terenu sudjelovalo oko 600 zaposlenika ZEMPRO i određenih drugih ustanova, od kojih je 50 u proteklih nekoliko tjedana poginulo, teško ozlijeđeno ili zarobljeno. Tako ZEMPRO ima veće ljudske gubitke nego pojedine postrojbe NDH koje se bore protiv partizana. U takvim okolnostima, nakon što predstavnici ZEMPRO moraju, bez zaštite vlasti ili oružanih snaga, izaći na teren kako bi prikupili hranu, neki među njima zaista će i pronaći „snagu i zaborav“ u alkoholu.⁶⁶

Križanec je također ocijenio znakovitim da se, „sa svih strana“, napada to što su namještenici ZEMPRO navodno bolje opskrbljeni živežnim namirnicama. No, to ne predstavlja nepravilnost, budući da je to odobrilo Ministarstvo narodnog gospodarstva, a takvu opskrbu uživaju i zaposlenici drugih ustanova koje se bave prehranom. Dakle, postoji „staro načelo“ da osoblje

---

⁶³ Isto.

⁶⁴ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1791-M-1943.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

određene ustanove ima pogodnosti pri nabavi proizvoda s kojima ta ustanova posluje, odnosno ono ima pravo na određene pogodnosti koje im poslodavac može osigurati. Primjerice, željezničko osoblje ima pravo nabaviti ugljen po povoljnijim cijenama i povlastice prilikom putovanja vlakom. Unatoč tome, ostaje dojam da se kritizira isključivo namještenike ZEMPRO.⁶⁷

U svakom slučaju, zaključio je Križanec, trebalo bi dostaviti konkretne podatke o eventualnim prijestupima namještenika ZEMPRO, kako bi njegova uprava mogla poduzeti potrebne mjere. Križanec je upozorio da su trenutne okolnosti teške, namještenici ZEMPRO su meta napada partizana, dok među seljacima postoji rasprostranjen otpor državnom otkupu. Unatoč sve-
mu navedenom, očekuje se da ZEMPRO osigura poljodjeljske proizvode kao da je stanje u državi redovito, iako su prilike izuzetno nepovoljne:

„Teško je vršiti dužnosti i djelovati na terenu u tako ozbiljnim prilikama, a uz pomanjkanje povjerenja važnih i odlučujućih državnih ustanova. Dok s jedne strane proizvođači pružaju otpor, podstrekivani promičbom i djelovanjem odmetnika [partizana], dotle pomanjkanje povjerenja državnih činbenika mora dovesti upravu središnjice do podpune nesigurnosti i osjećaja osamljenosti“.⁶⁸

Križanec je zaključio kako bi navedeno pitanje trebalo rasvijetliti, budući da ZEMPRO ima osjećaj da ne uživa potporu nadležnih vlasti. Pri tome ZEMPRO ne može prihvatiti neargumentirane napade, jer on u svojim redovima, osim eventualno loših činovnika, ima one koji su pošteno i požrtvovno obavljali svoj posao.⁶⁹

Očito, Križanec se, kao osoba koja je bila na čelu ZEMPRO, osjećao prozvanim i napadnutim. Na sličan su način ZEMPRO napadali i seljaci koji su u svibnju 1943. bili na sastanku s ministrom Balenom. Dakle, na temelju prethodno navedenog, može se zaključiti da su vlasti NDH bile svjesne da prisilni otkup koji provodi ZEMPRO izaziva nezadovoljstvo seljaka i to su nezadovoljstvo pokušavale ublažiti. No, s druge strane, iste te vlasti očito nisu vjerovale da bi otkup hrane mogle prepustiti seljačkim zadrugama, iako je bilo takvih prijedloga. Konačno je ZEMPRO ukinut, ali ne zato da bi otkup poljodjeljskih proizvoda bio povjeren zadrugama, nego da bi ga zamijenio DOPOS, koji je predstavljao daljnju centralizaciju državnog nadzora nad otkupom poljoprivrednih proizvoda, s obzirom na to da je u svome djelovanju trebao obuhvatiti ne samo dotadašnje poslove ZEMPRO, nego i drugih zajednica (onih za otkup stoke, mlijeka itd.).

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1791-M-1943.

S druge strane, prijedlog koji se čuo na sastanku ustaških stožernika u ožujku 1943., kao i na sastanku ministra Balena sa seljacima u svibnju te godine, da bi seljacima hranu trebalo platiti robom i proizvodima koji su im potrebni, zaista se počeo primjenjivati.⁷⁰

Neuspjeh žetve 1943. godine

I dok su trajale prethodno opisane rasprave među raznim predstavnicima vlasti NDH koje su se odnosile na prisilni otkup, stanje na terenu bilo je nepovoljno. Partizani su ometali i žetvu tijekom 1942. godine, no navest ću samo neke podatke o tome kako je njihovo djelovanje iduće 1943. godine otežalo, odnosno onemogućilo djelatnost ZEMPRO.

Sredinom 1943. uprava ZEMPRO procjenjivala je da postoji dobra ili djelomična mogućnost otkupa poljodjeljskih proizvoda u desetak kotara u Srijemu i Slavoniji, kao i u kotaru Brčko. Sva ostala područja sjeverno od rijeke Save bila su značajno ugrožena djelovanjem partizana, dok stanje na području Bosne nije niti razmatrano, budući da su mogućnosti otkupa u tom dijelu države ionako bile „slabe“.⁷¹ Krajem kolovoza iste godine ministar Balen je ocijenio da gotovo nema područja na kojem je prikupljanje odnosno otkup žitarica moguće provesti bez vojnog osiguranja:

„(...) odmetnici prave zasjede organima, koji vrše otkup i napadaju ih i ubijaju i uništavaju žito i prevozna sredstva“.⁷²

Kako su ovi problemi izgledali na terenu, pokazuje primjer kotara Brod na Savi. Nakon što su vlasti u Zagrebu, nezadovoljne otkupom hrane u tom kotaru, zatražile očitovanje Kotarske oblasti u Brodu na Savi, ona je sredinom rujna 1943. odgovorila da se problem nalazi i u tome što je vrlo malo ljudi spremno preuzeti posao otkupa hrane za ZEMPRO, budući da strahuju od partizana. Tako u kotaru sa 16 općina i više od 90 sela djeluje samo četvero ili petero nakupaca, i to u onim dijelovima kotara koji su relativno sigurni:

„U svim ostalima pako općinama kao i većim selima gdje su prošle godine [1942.] i postojali nakupci, ove ih godine nema, jer se nitko, obzirom na prijetnje odmetnika [partizana] i pomanjkanje osiguranja, ne usudi prihvatiti toga posla. Prema tome u kratko rečeno, ljudi u najviše slučajeva nemaju kome predavati žitarice,

⁷⁰ O ovoj razmjeni seljačkih proizvoda za robu koju su osigurale vlasti NDH također vidi: Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 272-273.

⁷¹ HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1196-M-1943.

⁷² HR-HDA-217, Ured ministra, Broj: 1789-M-1943.

jer nije dosta da ih oni na određeno mjesto odvažaju već je isto tako potrebno, da te žitarice netko preuzme, izdaje potvrde odnosno vrši izplatu“.⁷³

Nekoliko mjeseci kasnije, u veljači 1944. godine, ministar za obrt, veleobrt i trgovinu Josip Cabas u jednom se izvješću opširno osvrnuo na vrlo slabo stanje prehrane stanovništva NDH. On je ocijenio da je žetva tijekom prethodne 1943. godine bila uglavnom dobra, ali postrojbe NDH, budući da su pod zapovjedništvom njemačke vojske, nisu mogle biti upućene na osiguranje prikupljanja žitarica. To su iskoristili partizani koji su uništili oko 400 vršalica i više od 40 kamiona koji su žitarice trebali prevesti u skladišta. Također su partizani uništili žetvu, ili je prikupili za vlastite potrebe, a značajan dio poljodjelskih proizvoda ostao je i neobran na poljima. Zbog svega navedenoga, unatoč razmjerno dobroj žetvi, vlasti NDH nisu mogle prikupiti, odnosno otkupiti, ni 30 % predviđenih količina, iako je ta količina iznosila manje od 5 % ukupnog prinosa žetve.⁷⁴

S DOPOS-om i „militarizacijom“ poljoprivrede prema kraju rata

Tijekom 1942. i 1943. vlasti u Zagrebu više su puta isticale poruku seljacima da, u teškim ratnim okolnostima, moraju biti spremni žrtvovati se, odnosno predati hranu državi. I u ožujku 1944., u govoru održanom povodom osnivanja DOPOS-a, ministar Hefer imao je poruku za seljake. On je, četiri mjeseca pred novu žetvu, pozvao seljake iz žitorodnih krajeva da misle na svoju braću „s kršnih obala Jadrana, Herceg-Bosne i junačke Like“, kojima je potrebna hrana. Seljak, kao i drugi dijelovi društva, daje svoj obol „u krvi“ za obranu NDH, ali seljak ima i dodatnu, odnosno „hraniteljsku dužnost“. Hrvatski seljak je kroz povijest uvijek ispunio svoju dužnost, pa to mora, zanemarujući osobne probitke, učiniti i u trenutnim „sudbonosnim danima našeg hrvatskog narodnog života“.⁷⁵

Osim ovih promidžbenih poruka, vlasti NDH su pred žetvu 1944. izvršile i druge pripreme. U svibnju 1944. DOPOS je dobio zadatak utvrditi kolike su zalihe proizvoda koji bi se seljacima mogli ponuditi u zamjenu za hranu. Pri tome se mislilo na čavle, kožu, tekstil, zatim na poljodjelske alate, poput plugova, kao i na građevinski materijal (cement, cigla, crijep, vapno).⁷⁶

Do srpnja 1944. Glavnostožerni ured Ministarstva oružanih snaga NDH također je izvršio pripreme i odredio postrojbe koje su, u suradnji s upravnim

⁷³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 2732/1943.

⁷⁴ HR-HDA-224, Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu NDH, Ured ministra, Broj: 153/1944.

⁷⁵ (HDU), „Konačno ustaljenje u odkupnom i prehranbenom sustavu“, 8.

⁷⁶ HR-HDA-224, Ured ministra, Broj: 608/1944.

vlastima, trebale osigurati žetvu i prisilni otkup hrane. Te mjere osiguranja trebalo je primijeniti u Srijemu, Slavoniji, Bosanskoj Posavini i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Na dijelu toga područja, odnosno u velikim župama Baranja (Osijek), Livac-Zapolje (Nova Gradiška), Posavje (Brod na Savi) i Vuka (Vukovar) i njemačka vojska trebala je poduzeti posebne mjere kako bi NDH na tom području mogla provesti otkup žetve. I predstavnici Njemačkog poslanstva u Zagrebu su trebali pomoći suradnji njemačke vojske s vlastima NDH u svim pitanjima „spremanja žetve“.⁷⁷

U sklopu navedenih mjera važnu je ulogu trebao imati i Vladimir Krčelić, prethodno spomenuti činovnik ZEMPRO. Nakon što je krajem 1943. godine u NDH stigla njemačka 1. kozačka divizija, Krčelić, koji je do tada stekao i čin ustaškog bojnika, postavljen je za predstavnika Hrvatske državne vlade pri toj diviziji. I na toj dužnosti Krčelić je težio iskoristiti kozačke postrojbe na prikupljanju hrane za potrebe ZEMPRO.⁷⁸ Konačno je Ante Pavelić 17. srpnja 1944. imenovao Krčelića „državnim povjerenikom za nakup žetve“. Krčelić je nakon imenovanja na ovu dužnost imao sjedište u Vukovaru, a u listopadu se preselio u Osijek.⁷⁹

Na jednoj sjednici održanoj početkom rujna 1944. ministar seljačkog gospodarstva i prehrane Hefer zadovoljno je izjavio da su skladišta DOPOS-a puna hrane:

„Narod predaje hranu više nego ikada. Tako je Đakovački kotar ove godine dao više u mjesec dana nego cielu prošlu godinu.“⁸⁰

Teško je na temelju ove izjave dati pouzdaniji odgovor koliko je DOPOS bio uspješan u provedbi otkupa poljodjelskih proizvoda. Može se pretpostaviti da su sve prethodno navedene mjere imale određenog uspjeha, te je stanje za vlasti NDH možda bilo nešto povoljnije nego tijekom 1943. godine. Ipak je i taj uspjeh bio relativan, među ostalim i zato što su prometne, odnosno željezničke veze kojima je hranu trebalo dopremiti u područja južno od rijeke Save bile ozbiljno ugrožene ratnim djelovanjima.⁸¹ Primjerice, načelnik grada Sarajeva, Nasih Repovac, podnio je krajem listopada 1944. ostavku zato što svoj grad nije uspio opskrbiti hranom. Ostavku je obrazložio nepremostivim

⁷⁷ HR-HDA-255, Taj. Broj: 888/1944.

⁷⁸ Nikica Barić, „Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata“, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 18 (2018), 373-403.

⁷⁹ HR-HDA-255, Taj. Broj: 1167/1944.

⁸⁰ Jere Jareb, *Državno gospodarstvo povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945. godine. Dokumentarni prikaz* (Zagreb, 2001), 595.

⁸¹ Isto, 750-773.

problemima s kojima se morao suočiti kada je hranu iz Slavonije preko Broda na Savi željeznicom trebalo dopremiti u Sarajevo.⁸²

Novi veliki poremećaj uslijedio je u jesen 1944. godine, kada su sovjetska Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije prodrli na sjeveroistočne granice NDH, koja je ovime trajno izgubila nadzor nad istočnim dijelovima Srijema. U tom su razdoblju njemački predstavnici proveli i iseljavanje pripadnika Njemačke narodne skupine iz Srijema i Slavonije, koji su pred napredovanjem protivnika evakuirani u Njemački Reich. U takvim okolnostima vlasti NDH su krajem listopada 1944. osnovale Pučko-ustaški zbor generala Metzgera. Njegov stožer nalazio se u Vinkovcima, a njegov zapovjednik bio je general i ustaški pukovnik Josip Metzger. U sastavu zbora ustrojene su pučko-ustaške pukovnije po teritorijalnom načelu, odnosno po jedna pukovnija u velikim župama Baranja, Livac-Zapolje, Posavje i Vuka. U te pukovnije trebalo je uključiti radno sposobne muškarce koji nisu bili na službi u oružanim snagama. Jedan od važnih zadataka pučko-ustaških postrojbi bilo je prikupljanje poljodjelskih proizvoda i obrada poljoprivrednog zemljišta, među ostalim i napuštenih imanja pripadnika Njemačke narodne skupine.⁸³

Glavni stan Poglavnika je 9. veljače 1945. ocijenio da je, uz „obranu zemlje od neprijatelja“, najvažnije za opstanak države osigurati prehranu oružanih snaga i naroda. Zato je tijekom predstojeće proljetne sjetve trebalo obraditi i zasijati „svaki komadić“ zemlje. Kako bi se to provelo, zapovjedbano je da oružane snage, a posebno pučko-ustaške postrojbe, svojim ljudstvom i konjima, i bez ikakve naknade, pomognu stanovništvu u tim radovima.⁸⁴ Ministarstvo unutarnjih poslova NDH je 12. veljače 1945. odredilo da upravne vlasti moraju pomoći kako bi se uspješno provela predstojeća sjetva. To je obrazloženo činjenicom da se, zbog „posebnih prilika“, u nekim od „najplodnijih predjela države“, pri čemu se očito mislilo na Srijem, nije mogla provesti jesenja sjetva. Zato je trebalo uložiti napore da se gubitak navedenih područja nadoknadi što bolje provedenom proljetnom sjetvom na što većim površinama koje su bile na raspolaganju.⁸⁵

Također su vlasti u Zagrebu tijekom studenoga i prosinca 1944. proglasile opću narodnu mobilizaciju u cijeloj državi, odnosno započele s osniva-

⁸² HR-HDA-223, R. U. Broj: 8781/1944., B/II.

⁸³ Nikica Barić, „Pučko-ustaški zbor generala Metzgera i općenarodna obrana u NDH krajem Drugog svjetskog rata“, Časopis za suvremenu povijest 32/1 (2000), 29-36.

⁸⁴ Hrvatska, Državni arhiv u Sisku, Sabirni arhivski centar Petrinja (dalje: HR-DASK-SACP), 287, Gradsko poglavarstvo Petrinja, Prs. Broj: 21/1945.

⁸⁵ HR-DASK-SACP-287, Prs. Broj: 20/1945.

njem obrambenih odbora i postrojbi opće narodne obrane u koje je trebalo uključiti muško i žensko radno sposobno stanovništvo.⁸⁶

Predsjedništvo vlade NDH je 15. veljače 1945., na prijedlog Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane, odredilo da se, zbog „odsudne važnosti“ prehrane za obranu države i naroda, postrojbe opće narodne obrane ili njezini pojedini obveznici moraju u najširem opsegu upotrijebiti za obavljanje poljoprivrednih radova.⁸⁷

I na samom kraju rata, tijekom veljače i ožujka 1945., za poslove osiguranja otkupa hrane koju je DOPOS trebao izvršiti u različitim dijelovima Slavonije i sjeverozapadne Hrvatske, kao i za prijevoz, odnosno prekrćavanje te hrane, određeno je više od 1200 oružnika i 350 domobrana, kao i određeni broj ustaških časnika. Oružništvo je za te poslove trebalo osigurati i 38 kamiona i druga vozila.⁸⁸

Poslijeratni (dis)kontinuiteti

I dok se NDH približavala slomu, narodne vlasti nastajuće federalne Hrvatske pripremale su se za potpuno preuzimanje vlasti. Povjereništvo prehrane Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) je tijekom veljače 1945. osnovalo svoj poslovni organ, odnosno Državno opskrbno poduzeće Hrvatske (DOPH).⁸⁹ To je formalizirano u ožujku 1945., kada je Predsjedništvo ZAVNOH-a donijelo odluku o osnivanju navedenog poduzeća, čime je DOPH zadužen nabavljati i vršiti raspodjelu živežnih i drugih namirnica.⁹⁰ Neposredno nakon okončanja rata u Zagrebu je, krajem svibnja 1945., u Ministarstvu trgovine i opskrbe Narodne vlade Hrvatske održana konferencija na kojoj se raspravljalo

⁸⁶ Barić, „Pučko-ustaški zbor generala Metzgera“, 36-39.

⁸⁷ HR-DASK-SACP-287, Prs. Broj: 41/1945.

⁸⁸ HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta, III-10/407-408, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj ST. I. Taj. 1021/1945; III-10/423, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1221/1945; III-10/425-426, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1233/1945; III-10/431, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1427/1945; III-10/433-434, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1439/1945; III-10/437-438, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1557/1945; III-10/439, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1630/1945; III-10/441-442, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva, Stožerni odjel, Broj: ST. I. Taj. 1629/1945.

⁸⁹ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945.* (Od 1. siječnja do 25. srpnja) (Zagreb, 1985), dok. br. 106.

⁹⁰ Isto, dok. br. 116.

o pitanjima opskrbe stanovništva i Jugoslavenske armije. Tada je, u vezi s radom DOPH-a, navedeno:

„Pošto je ‘Doph’ nasljednik ‘Doposa’ treba poduzeti sve potrebne mjere da se organizira i da se ta organizacija učvrsti na terenu. On će biti izvršni organ koji će nakupljati i distribuirati hranu u pasivne krajeve. U svakom kotaru treba organizirati jednu stanicu ‘Doph-a’. ‘Dopos’ je bio više centraliziran, dok ‘Doph’ će biti više decentraliziran.“⁹¹

Također je ocijenjeno da se DOPH ne može osloniti na osobe koje su radile u DOPOS-u, budući da one očito nisu bile podobne novim vlastima, te je među njima trebalo izvršiti „čišćenje“, odnosno trebalo je za rad u DOPH-u osposobiti nove kadrove. Unatoč tom načelnom stajalištu, ipak je DOPH trebao zadržati one zaposlenike DOPOS-a za koje se procijeni da su i do tada bili „dobri“.⁹²

Dakle, unatoč činjenici da je uspostava nove komunističke vlasti predstavljala potpuni raskid s režimom NDH, DOPH je zapravo trebao nastaviti posao DOPOS-a; štoviše, mogao je preuzeti i neke njegove službenike. Čini se da su određene osobe iz opskrbnog sustava NDH zaista preuzete u službu novih vlasti, ali za neke od njih ovo nije dugo trajalo. Naime, krajem siječnja 1946. zagrebački *Narodni list* pisao je da će ubrzo biti održano suđenje bivšim dužnosnicima opskrbnih ustanova NDH. U vezi s ovime objašnjeno je da je narod u nedavno okončanom ratu vodio borbu na frontu, ali i na ekonomskom polju, kako okupatoru ne bi prepustio „ni zrno žita, ni grlo stoke“. Tako je narod tijekom rata bio organiziran u radne brigade koje su, pod zaštitom Narodnooslobodilačke vojske, prikupljale plodove „krvavog truda našeg siromašnog seljaka“, kako bi ih spasili od neprijateljske pljačke. Ipak je neprijatelj uspio od naroda opljačkati goleme količine ljetine i stoke, čime su se bavile organizacije kao što su „Plodina“, ZEMPRO, Zajednica za stoku i stočne proizvode, te, konačno, DOPOS:

„Te ustanove kao ogroman polip pružile su svoje mnogobrojne krakove preko cijele ustaške države i ispijale posljednju kap znoja i krvi našeg naroda, naročito našeg seljaka. Nema tog sela ni domaćinstva koje nije proklelo ta zloglasna čeda ustaškog režima.“⁹³

Na čelu tog „pljačkaškog sistema“ nalazile su se „najpovjerljivije osobe ustaškog režima“, izdajnici i zločinci, korumpirani sloj ljudi koji je iskoriš-

⁹¹ Isto, dok. br. 183.

⁹² Isto.

⁹³ „Neka nam slučaj bivših rukovodilaca ustaškog opskrbnog sistema pojača budnost prema štetocinjama i korupcionašima“, *Narodni list* (Zagreb) II/204 (1946), 4.

tavao narodnu nesreću kako bi pomagao okupatora, ali i kako bi se osobno obogatio. Neki među njima su krajem rata počeli „sitnicama“ pomagati Narodnooslobodilačku vojsku, da bi se, nakon rata, počeli predstavljati kao suradnici narodnooslobodilačkog pokreta. Štoviše, neki od njih su se počeli nametati kao nezamjenjivi stručnjaci, te su se uspjeli „uvući“ u ustanove narodne vlasti, poput DOPH-a, gdje su nastavili sa svojim protunarodnim radom i stjecanjem osobne dobiti.⁹⁴

Tu je posebno istaknut primjer Roberta Vilčeka (Wilczeka), koji je bio Židov. Dok su ustaše uništavale druge Židove, Vilček je postao jedan od „najznačajnijih organizatora ustaških nakupnih ustanova“, za što je dobio počasno arijevstvo, te konačno bio i na dužnosti poslovnog tajnika DOPOS-a. I on se nakon rata predstavljao kao „stručnjak“, te je otišao raditi u Novi Sad, a čak je postao, ili je trebao postati, i član Privrednog Savjeta Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije. No, ipak su Vilček i njemu slični raskrinkani. Takvim osobama ubrzo je trebalo započeti suđenje pred Okružnim narodnim sudom u Zagrebu, kako bi odgovarali za ono što su činili tijekom okupacije.⁹⁵ Suđenje je započelo 29. siječnja 1946., a optužnica je podignuta protiv 32 bivša djelatnika ZEMPRO i Zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima, odnosno DOPOS-a. Ipak, pred sudom se nalazilo samo njih 18. Ostali su, pretpostavljam, na kraju rata napustili zemlju, ili zbog drugih razloga nisu izvedeni pred sud.⁹⁶

Suđenje je okončano 1. veljače 1946., kada je zastupnik javne optužbe ocijenio da se narod tijekom rata borio za „goli život i slobodu“, dok su ga optuženi pljačkali:

„Taj sistem pljačke naroda bio je organiziran počevši od Pogoda, a naročito u djelovanju Zempra, pa do Doposa, primjenjujući sve više silu da narodu otme njegovu imovinu u korist neprijatelja. Od dobrovoljnog otkupa prešlo se na mito, globu, vojnu intervenciju i na krvoločne ekipe [Vladimira] Krčelića i Čerkeza. Intervencija vojske [NDH] dolazila je na poticaj Zempra i Doposa. Tu činjenicu okrivljeni ne mogu poreći.“⁹⁷

Među 32 optužena, dvojica su oslobođena krivnje, a 20 optuženih osuđeno je na različite kazne prisilnog rada, lišavanja slobode s prisilnim radom, gubitka građanskih prava i konfiskaciju imovine. Tako je Rafael Ramljak, bivši glavni ravnatelj DOPOS-a, osuđen na 20 godina lišenja slobode i prisilnog

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ „Funkcionari ustaških nabavnih ustanova odgovaraju za svoju pljačku izvršenu nad narodom“, *Narodni list* II/208 (1946), 4.

⁹⁷ „Osuđeni su funkcionari ustaških nabavnih ustanova“, *Narodni list* II/211 (1946), 4.

rada, 10 godina gubitka građanskih prava i konfiskaciju imovine. Izrečeno je i 10 smrtnih kazni. Među ostalim, na smrt strijeljanjem i konfiskaciju imovine osuđen je Josip Križanec, bivši glavni ravnatelj ZEMPRO, a ista je kazna izrečena i bivšim visokim dužnosnicima ZEMPRO i DOPOS-a, Šerifu Saračeviću i Robertu Vilčeku. Bivši dužnosnik navedenih poduzeća Vladimir Krčelić osuđen je na smrt vješanjem i konfiskaciju imovine.⁹⁸ No, čini se da je Krčelić osuđen u odsutnosti, a barem neke od smrtnih kazni su preinačene. Tako je Saračeviću smrtna kazna preinačena u kaznu 20 godina zatvora, koja je kasnije smanjena na 10 godina zatvora.⁹⁹

Tako su bivši čelnici otkupnih ustanova NDH strogo kažnjeni. Ipak su nove narodne vlasti, u sklopu svojih planova obnove, a zatim i ubrzane industrijalizacije zemlje, zadržale prisilni otkup poljoprivrednih proizvoda, kao i državni sustav opskrbe stanovništva.¹⁰⁰ Od seljaka se ponovno očekivalo da hranu koju proizvode po nepovoljnim cijenama prodaju državi. U skladu s politikom Komunističke partije Jugoslavije posebno su teško opterećena bila krupna seljačka domaćinstva. Seljaci koji nisu izvršili obaveze pri otkupu bili su kažnjavani novčanim kaznama, konfiskacijom imovine i zatvorskim kaznama. Tijekom 1949., u razdoblju u kojem su komunističke vlasti intenzivirale osnivanje seljačkih radnih zadruga, otkup žetve izazvao je u Narodnoj Republici Hrvatskoj brojne sukobe seljaka s vlastima, pa je u Slavoniji „palo oko 50 glava“.¹⁰¹ Takvo stanje će se promijeniti tek početkom 1950-ih, s krupnim promjenama u politici jugoslavenskog komunističkog vodstva.

Završna razmatranja

Tema poljoprivredne proizvodnje i organizacije prehrane u NDH puno je šira od podataka donesenih u ovom prilogu. Ipak, i ovdje doneseni podaci omogućavaju donošenje određenih zaključaka.

Kao što se vidi, vlasti NDH težile su imati otkup poljoprivrednih, u ovom slučaju poljodjelskih, proizvoda pod potpunim nadzorom. Država je imala monopol na otkup tih proizvoda, odnosno otkup su provodila državna poduzeća, od 1942. ZEMPRO, a od 1944. godine DOPOS. Iako se u vezi s

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu, 1878.-1945. Doba utemeljenja* (Zagreb, 2007), 422.

¹⁰⁰ Marijan Maticka, „Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine“, u: *Zbornik Mirjane Gross. U povodu 75. rođendana* (Zagreb, 1999), 387-401.

¹⁰¹ Nada Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 24/1 (1992), 79-83; Katarina Spehnjak, „Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 27/2 (1995), 209-232.

osnivanjem ZEMPRO moglo čuti da to neće biti „birokratizirano“ poduzeće, očito je stvarnost bila suprotna, te je provedba otkupa bila centralizirana i birokratizirana. Štoviše, otkup se provodio prisilno, a seljacima koji bi odbili predati svoje proizvode državi prijetilo se oštrim kaznama. Ipak, nisam uspio naći točne podatke o opsegu represije koje su vlasti NDH tijekom otkupa provodile nad seljacima.

Iako je državni sustav otkupa trebao biti strog i sveobuhvatan, odgovor seljaka na takvu prisilu bio je u skrivanju hrane, odnosno njezinoj prodaji na crnom tržištu. Kao što sam u prilogu opisao, vlasti u Zagrebu, odnosno predstavnici ustaškog pokreta, bili su svjesni da prisilni otkup hrane među seljacima izaziva nezadovoljstvo. To je za režim NDH očito predstavljalo problem, budući da je on težio da zadobije naklonjenost hrvatskih seljaka. Uostalom, u sklopu svojih planova za društveno preoblikovanje NDH, režim je važno mjesto davao seljaštvu, osnivajući organizacije poput Hrvatske seljačke gospodarske zajednice, odnosno Hrvatskog saveza seljaka.

Tijekom 1943. godine, do kada je postalo očito da su seljaci nezadovoljni državnim prisilnim otkupom, bilo je prijedloga da se prikupljanje i otkup hrane za državne potrebe povjeri seljačkim zadrugama. Te zadruge imale su tradiciju na selu, a seljaci okupljeni u zadrugama načelno su bili zainteresirani da one dobro posluju. Ipak, vlasti NDH očito nisu mogle pristati na takvo rješenje, smatrajući da u postojećim ratnim okolnostima ne mogu nabavu hrane prepustiti samim seljacima. Tako je do kraja rata NDH zadržala prisilni otkup koji je bio povjeren državnim ustanovama.

Vlasti NDH su hrvatskim seljacima upućivale promidžbene poruke, u kojima ih se pozivalo na rodoljublje i spremnost za odricanje, kako bi svoje proizvode predali u državni otkup. Takve poruke očito nisu mogle zadovoljiti seljaka, čega su te vlasti bile svjesne. Zato se seljacima ipak pokušalo izaći u susret povećanjem novčane naknade za prisilno otkupljenu hranu, a od 1943. država je hranu plaćala i proizvodima koji su bili potrebni seljacima i čija je stvarna vrijednost bila konkretnija od nadoknade u kunama, čija je vrijednost bila ugrožena inflacijom.

Nema sumnje, o čemu govore i brojni podaci iz ovoga priloga, da je prisilni otkup među seljacima stvarao veliko nezadovoljstvo. Može se reći da je prisilni otkup bio jedan od glavnih uzroka nezadovoljstva seljaka vlastima NDH. Ipak, na ovoj razini istraživanja, puno je teže zaključiti u kojoj je mjeri to nezadovoljstvo poticalo seljake da se okrenu prema narodnooslobodilačkom pokretu.

Zanimljive su i određene usporedbe između stanja u NDH i onoga u prvim godinama nakon rata, sve do početka 1950-ih. Iako je nova, komunistička jugoslavenska vlast predstavljala potpuni raskid s ustaškim režimom, ipak

je i ona u navedenom razdoblju zadržala prisilan otkup seljačkih proizvoda s birokratskim aparatom i prisilom, kao i u ratnim godinama.

Izvori i literatura:

Arhivski izvori:

Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu:

- HR-HDA-211 – Hrvatski državni sabor NDH
- HR-HDA-217 – Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH
- HR-HDA-223 – Ministarstvo unutarnjih poslova NDH
- HR-HDA-224 – Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu NDH
- HR-HDA-254 – Velika župa Posavje
- HR-HDA-255 – Velika župa Zagorje
- HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta

Hrvatska, Državni arhiv u Sisku, Sabirni arhivski centar Petrinja:

- HR-DAST-SACP-287 – Gradsko poglavarstvo Petrinja

Objavljeni izvori:

Jareb, Jere. *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945. godine. Dokumentarni prikaz* (Zagreb, 2001)

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945. (Od 1. siječnja do 25. srpnja) (Zagreb, 1985)

Tisak:

Hrvatski narod (Zagreb), VI (1944)

Narodne novine (Zagreb), CV (1941), CVI (1942), CVII (1943), CVIII (1944)

Narodni list (Zagreb), II (1946)

Literatura:

Arčabić, Goran. „Nikola Jagatić – zadrugarski pisac i aktivist“, u: *Biobibliographica. Zbornik znanstvenoga projekta Hrvatska bio-bibliografska baština*, 2 (Zagreb, 2004), 105-118.

Barić, Nikica. „Pučko-ustaški zbor generala Metzgera i općenarodna obrana u NDH krajem Drugog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/1 (2000), 29-36.

Barić, Nikica. „Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata“, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 18 (2018), 373-403.

- Hasanbegović, Zlatko. *Muslimani u Zagrebu, 1878.-1945. Doba utemeljena* (Zagreb, 2007)
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.* (Zagreb, 1977)
- Kisić-Kolanović, Nada. „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 24/1 (1992), 79-83.
- Krnić, Zdravko. „Privreda Njemačke narodne skupine u NDH“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 15 (1978), 215-263.
- Kuntarić, Đuro. *Zadrugarstvo* (Slavonska Požega, 1939)
- Matica, Marijan. „Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine“, u: *Zbornik Mirjane Gross. U povodu 75. rođendana* (Zagreb, 1999), 387-401.
- Spehnjak, Katarina. „Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 27/2 (1995), 209-232.
- Sundhaussen, Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie* (Stuttgart, 1983).
- „Svrha i razvitak Državne poslovne središnjice za zemaljske proizvode“, *Stručni glasnik Glavnog ravnateljstva za obrt, veleobrt i trgovinu Ministarstva narodnog gospodarstva* [III/1-2] (1942), 10.
- Šute, Ivica. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941.* (Zagreb, 2010)
- Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, gl. ur. Darko Stuparić (Zagreb, 1997)
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration* (Stanford, California, 2001)

Summary

FORCED REQUISITION OF AGRICULTURAL PRODUCTS DURING INDEPENDENT STATE OF CROATIA, 1941-1945

The paper presents the activities of enterprises established by the Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, NDH), whose aim was to collect food surpluses from peasants. These enterprises were Central State Enterprise for Agricultural Products (Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode, ZEMPRO) and Central State Enterprise for Supplies (Državna opskrbna poslovna središnjica, DOPOS). NDH proclaimed a state monopoly on agricultural products and peasants were forced to sell their surpluses to the state which then distributed this food to other parts of population and to armed forces. Slavonia and Syrmia were the main agricultural regions in NDH and the activities of ZEMPRO and later DOPOS was to a large degree concentrated to those regions. With the development and strengthening of the People's Liberation Movement and its Partisan army and constant military operations on NDH territory, collection and distribution of food became a major problem for NDH administration.

Peasantry was generally disinclined to sell its surpluses to the state, because these were inadequately paid, in fact paid in NDH's currency whose value was diminished by rising inflation. Very often peasants were not able to purchase other goods with money, while black market offered the peasants better opportunities to barter food for other goods. From 1943 NDH authorities tried to resolve this problem by offering the peasants industrial and other products for their food surpluses.

The representatives of NDH authorities and its ruling Ustasha movement were aware that forced requisition had created dissatisfaction among peasantry and the regime wanted to retain its loyalty. In fact, during 1943 there were certain initiatives among NDH's ruling circles to restructure the system of forced collection of agricultural products. Instead of state imposed requisition, this duty was to be delegated to peasants' cooperatives, which had tradition among Croatian peasantry. But, ultimately, the NDH authorities did not accept such solution, obviously because they did not have faith that agricultural surpluses could be collected without the strong government control.

The end of World War II and the establishment of the new communist regime in Croatia, now as a federal unit in the new Yugoslav state, presented a distinctive break with the NDH regime. Nevertheless, the new regime retained the system of forced requisition of food from peasants, which brought new conflicts between the peasantry and the communist regime lasting until the early 1950s.

Key words: Independent State of Croatia, agriculture, peasantry, requisition of food

Kontakt:

Dr. sc. **Nikica Barić**

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10 000 Zagreb

e-mail: nbaric@isp.hr